

УДК 82-193.3:81'342.62

Марина ФРАНЧУК

ЖАНР СОНЕТУ В ТВОРЧОСТІ БОРИСА ТЕНА

У статті досліджено особливості використання жанру сонету в оригінальній творчості Бориса Тена на матеріалі збірки «Зоряні сади». Розглянуто зміст, структуру, мотиви й особливості поетики творів, вміщених у ній, з використанням методів текстуального і стилістичного аналізу. Вивчено риси оновлення класичного жанру сонету в поєднанні з дотриманням важливих канонів цієї твердої строфічної форми. З'ясовано, що поет модифікував сонет, наповнюючи його новим змістом, і подекуди експериментував з формою, використовуючи жанровий різновид демісонет, а також незвичну для жанру ритмомелодику.

Ключові слова: сонет, сонетна форма, французький сонет, п'ятистопний ямб, двостопний дактиль, модифікація жанру.

Микола Васильович Хомичевський (Борис Тен) знаний перекладач античних текстів, був також поетом, хоч ця іпостась його творчої постаті менш відома загалом. Замилювання класичною спадщиною минулих віків, яке так яскраво виявило себе в перекладацькій роботі, не могло не проявитись і в оригінальному доробку поета. Тому не дивно, що значну частину його спадку становлять сонети. Сонет являє собою одну з найбільш вишуканих форм класичної поезії, яка захоплювала багатьох, в тому числі і першорядних світових поетів, визнаних світом геніїв. Класичний сонет – дивовижне надбання людства, у ньому гармонійно злилися довершеність форми і змісту, він пережив численні трансформації, але назавжди залишився найупізнаванішим жанром лірики. Для Бориса Тена сонет став чи не основною формою вияву його поетичного таланту. Безперечно, дотримуючись основних ознак сонетної форми, поет зумів витворити свій варіант класичного жанру, співзвучний із вимогами доби.

Творча спадщина Бориса Тена як перекладача й видатного діяча культури не раз ставала предметом ґрунтовних розвідок, зокрема таких дослідників, як Л. Бондарчук, М. Кордон, І. Савенко, Я. Поліщук, Д. Павличко, Є. Концевич, В. Єремєєв та ін. Більшість цих праць присвячена або біографії, або перекладацькій діяльності, а от його оригінальна творчість вивчена недостатньо, що стосується й жанру сонету. Навіть у спеціальних дослідженнях історії становлення сонетної форми в українській літературі, наприклад, у статті Т. Савчин «Історичний дискурс українського сонетного жанру» [1] Борис Тен

згаданий лише побіжно. Чи не єдиною на цей час розвідкою про жанр сонету в поета залишається праця Л. Бойкарової «Поетичний світ Бориса Тена у збірці «Зоряні сади»» [2], яка торкається, насамперед, світоглядно-естетичних засад у збірці. Тому нам видається особливо актуальною проблема творчого опрацювання Борисом Теном жанру сонета в напрямку вивчення злиття класичної форми з новітньою її інтерпретацією.

Метою нашого дослідження є вивчення жанру сонета у творчості Бориса Тена, а також простеження рис традицій і новаторства у використанні поетом цієї класичної ліричної форми. Завданням статті ми бачимо визначення особливостей оновлення й трансформації жанру сонета у творчій спадщині поета з використанням традиційних жанроутворювальних рис цієї твердої строфічної форми лірики. Важливим результатом має стати також вивчення й популяризація оригінальної творчості Бориса Тена, відомого загалу більше як перекладача.

Дослідники стверджують, що сонет існує вже близько 800 років [3]. За роки свого тріумфального ходу з однієї національної літератури до іншої, з епохи до епохи сонет захоплював таких видатних світових поетів, як Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Лопе де Вега, Вільям Шекспір, Адам Міцкевич та інших не менш відомих митців. В українській літературі, хоч і з великим запізненням, із 30-х років XIX століття, сонет з'являється і також привертає увагу першорядних талантів, включно з І. Франком, Лесею Українкою, М. Зеровим, М. Рильським та іншими. Особливу увагу сонетній формі приділяли неокласики, до естетичної програми яких був дотичний своєю творчістю й Борис Тен.

Сонет (італ. sonetto, від лат. sonus: звук) – ліричний твір твердої строфічної форми, який складається з чотирнадцяти рядків п'ятистопного або шестистопного ямба, тобто двох відкритих чи закритих катренів із перехресним римуванням і двох траверсів (терцетів) тернарного римування з основною схемою abab abab ccd eed, хоча можливі й інші варіанти: abab abab cde cde тощо [4, с. 415]. Це визначення італійського варіанту жанру, існує ще французький сонет (катрени мають кільцеве римування, а терцети – три рими: абба абба ccd eed) та англійський сонет (має більше рим абаб cдcd efef qq, тому вважається спрощеним різновидом). Варто нагадати також, що, крім твердої форми, сонет має й деякі вимоги до змісту, «певний послідовний розвиток думки: теза – антитеза – синтез – розв'язка» [3, с. 5]. Крім того, традиційно сонети – вид медитативної лірики, а також інтимної, любовної, недарма він завдячує своїм народженням творчості трубадурів.

Але годі думати, що сонет зміг би залишитись у цих суворих рамках весь час свого існування. Як один із найбільш популярних і стійких жанрів в історії світової літератури, сонет зумів утриматися на п'єдесталі чи не тому, що, незважаючи на тверду форму, легко піддавався модифікації й трансформації, зберігаючи при цьому свою пізнаваність. Цю амбівалентність сонета тонко підкреслив І. Франко, створивши антитетичну алегорію «раби-пани» в знаменитому «Сонети – се раби...», передрікши кардинальне оновлення жанру в літературі майбутнього:

Раби й пани! Екстреми ся стрічають.

Несмілі ще їх погляди, їх речі,
Бо свої сили ще раби не знають [5, с. 111].

Справді, сила сонета, яку використав і сам І. Франко, створивши твори високого громадянського звучання, розкрилася згодом в українській літературі – і у творчості неокласиків, і у творчості Бориса Тена.

Зрозуміло, що жанр сонету був особливим для поета, бо його перша та єдина прижиттєва збірка оригінальних творів «Зоряні сади» складалася саме із сонетів. Книга вийшла в 1970 році, письменник її ретельно готував, пишучи нові сонети й редагуючи старі. Це невеличке видання, сьогодні раритетне, стало своєрідним підсумком творчого шляху поета, засвідчивши його пошуки в напрямку осучаснення й оновлення класичного жанру.

Одночасно Борис Тен дотримується традицій української літератури – це стосується насамперед принципу укладання збірки сонетів. Вона поділена на тематичні цикли, що започаткував ще І. Франко і продовжили інші вітчизняні майстри слова, зокрема М. Зеров.

Збірка «Зоряні сади» містить дев'ять тематичних циклів оригінальних творів, доповненими перекладами сонетів А. Міцкевича, П. Орсага (Гвездослава), Й. Бехера. Починається вона з циклу «Взаємини людські», що засвідчує закорінення автора в традиції класичного сонету, покликаного передавати медитативні настрої й інтимні моменти людського життя. «Цей «щоденник взаємностей людських» відкриває нам світ ліричного осягнення взаємовідношень» [2, с. 48].

У першому циклі 10 сонетів. Він розпочинається сонетом «Не лиш тоді життя принадне і щасливе...», у якому автор висловлює життєствердну думку про окриленість не тільки юності, а й старості. Безперечно, вірш автобіографічний, передає почуття поета на схилі життя, (збірка вийшла, коли Борис Тену було за 70 років). Далі в циклі він нанизує сонет за сонетом – спогади юності і теперішні враження, що створює уявлення про неперервність і нездоланність життєвої сили у її духовній іпостасі. Власне, такий медитативно-філософський зміст цілком традиційний для класичного сонету. «У творчому доробку митців сонет остаточно набуває змістовних рис: автобіографічності, інтелектуальності й ліризму» [3, с. 5] ще в добу Відродження.

Другий цикл збірки – «Моя Вітчизна». Він – данина часу, у якому жив поет, бо просякнутий виразно ідеологічними мотивами, звеличенням «щастя, спільного для всіх» [6, с. 13], в автора це парафраз СРСР. Не забуваємо, що Борис Тен був жертвою тоталітаризму, піддавався репресіям і переслідуванням, тому, напевно, не міг не зачепити теми «братніх народів» у офіційно виданій збірці. Ця «правильна» ідейна тема з огляду на істинну суть новітньої тюрми народів дуже контрастує з вишуканою сонетною формою, роблячи твори приземленими і навіть дещо примітивними:

Тут один одному – як рідний брат,
І скрізь ти дома тут – в литовським лісі,
На плесах Волги, в сонячнім Тбілісі. [6, с. 15]

У цих сонетах також не збережено традиційний драматичний рух змісту, бо в них нема тези і антитези, є лише патетика вихваляння «нової родини». Але в

циклі є і справжні сонети, натхненні згадками про Україну, про Київ, про милі простори рідної землі. Завершують цикл витончені сонети з пейзажною тематикою.

Наступний цикл «Незабутні» – це сонети, присвячені видатним митцям, три з них – Тарасу Шевченкові, по одному – Лесі Українці, І. Франку, М. Рильському, О. І. Білецькому та Л. Толстому. Це вже данина більш пізній традиції, зокрема і в українській літературі, коли сонет писався для означення своєї духовної близькості з творчими однодумцями, як наприклад, знаменитий вірш І. Драї-Хмари «Лебеді». Автор обирає тих, хто близький йому по духу і хто на його думку наближає світле майбуття:

Якби не ті, кого давно немає,
Якби не думи, не пориви їх,
Далеким був би й світлий наш поріг [6, с. 21].

Серед митців, яким присвячено сонети, і далекі постаті, і близькі, бо Борис Тен не оминає згадкою М. Рильського та О.І. Білецького, своїх друзів і наставників на шляху до опанування класичного жанру.

Контраверсійною до другого циклу, насиченого офіціозом, звучить цикл «Біля рідного порога», який максимально інтимізує тему батьківщини і рідного дому. Цикл складається з шести сонетів, він присвячений і вікопомній Дермані, де поет народився, і тим стежкам, які він сховає малим. У цей цикл не випадково вміщені щемливі у своєму ліризмі і сповідальності сонети «Пам'яті батька» і «Пам'яті матері», які розкривають роль батьків у становленні Бориса Тена і як людини, і як митця.

П'ятий цикл сонетів «Перед возз'єднанням» знову контрастує з попереднім, бо знову в ньому звучать ідеологічні мотиви, що пов'язані з приєднанням Західної України. Цей факт означено в дусі офіційної пропаганди як щасливе возз'єднання народу в радянській державі. Тема, однак, вирішується оригінально, бо поет витворює сонети-образки, присвятивши їх географічним об'єктам Західної України – річці Горинь, містам Дубно та Львову.

Шостий цикл «Поліськими шляхами» знову повертає нас до почувань і дум автора, безпосередньо пов'язаних із Житомиром і Житомирщиною. Оригінальність цього циклу полягає в тому, що Борис Тен використовує демісонет, тобто напівсонет, у значенні вірша сонетної форми без дотримання усталеної схеми римування. У циклі шість демісонетів, вони присвячені селищам, містечкам Житомирщини і Житомиру. Частина поезій, наприклад «Дениші», являють собою зразок класичного сонету, прийнятого медитативними настроями ліричного героя про плинність людського життя. Інша частина творів – географічно-історичні замальовки знакових для України місць: «Кодня», «Тригір'я», «Чуднів». Замикає цикл, і за об'єднавчим змістом, і за розташуванням, сонет «Житомир», про місто, яке стоїть над околицями століттями незрушене.

Сьомий цикл «З фронтових листків» повністю автобіографічний, як і наступний, восьмий, «З фашистської неволі». Вони представляють переживання ліричного героя (автора), пов'язані з роками війни і перебування Бориса Тена в полоні. Описано муки бранця, який не знає про свою долю, то втрачає, то

набуває надію на звільнення. Загалом пафос циклу мінорний, провідною є мотив самотності і покинутості, навіть з'являються візії смерті і подальшого забуття:

Ні тих навколо, що мене любили,
Ні тих, що серце дарував їм я,
Лиш кілька сосон – вся моя сім'я –
Біля моєї журяться могили.

Ніхто не скаже – за що і коли
Гарячі груди кулею пробито,
Лиш вічну пам'ять сосни прогули [6, с. 51].

Цей песимістичний настрій підсилюється звісткою про смерть матері, про що тужливо-трагічний сонет «І сталося: через залізні ґрати...». Однак цикл закінчується оптимістично, з надією на щасливе майбутнє, про що свідчить поезія «Гостре каміння і шлак...», яка руйнує одну з базових формальних ознак сонета, п'ятистопного ямбу, бо написана вона двостопним дактилем. Це додає поезії незвичної для сонету ритмічності і дзвінкості, підсилюючи оптимізм вислову:

Гостре каміння і шлак.
Встелим колись – не тепер
Дневі трояндами шлях.

Гостре каміння й пісок.
Що з того? Ти ще не вмер.
Ми не помрем! Es ist so [6, с. 55].

Дев'ятий цикл «Зоряні сади», який дав назву всій збірці, і це не випадково. Дослідники вважають, що така назва була цитатою з листа дружини поета, Нари Леонтіївни [2, с. 50], яка втілила в цьому образі візію щасливого й гармонійного життя. Саме цей цикл містить у собі класичну для сонету тему величного єднання з коханою, бо декілька сонетів присвячені стосункам поета з дружиною. Він згадує мить знайомства і єднання їхніх доль, які символізують вічні зоряні сади. Цикл зовсім вільний від навіть натяку на офіціоз та ідейність, він містить лише роздуми, рефлексії, спогади і поривання в майбутнє. «Для поета Зоряні Сади сповнені надій, правдивих істин, тут не має заздрощів, зла, горя. Це духовні планети людей, морально чистих, осяяних дружбою, коханням, почуттям обов'язку перед своїми рідними, Вітчизною» [2, с. 50].

Збірка «Зоряні сади» містить не тільки оригінальну творчість Бориса Тена, а й його переклади сонетів таких знамих авторів сонетів, як Адам Міцкевич, Павол Орсак (Гвездослав) і Йоганнес-Роберт Бехер. Усього перекладів двадцять шість, найбільше – з «Кримських сонетів» А. Міцкевича. Автор виявляє велику майстерність у передачі думок і рефлексій авторів, дотримуючись класичної форми їхніх творів. Перекладач не просто залишається в межах оригіналу, а передає всі найтонші його нюанси в образності й тональності, що, звісно, стало наслідком великого досвіду і працелюбства, а також віддзеркаленням поетичного обдарування самого Бориса Тена. Перекладні сонети видатних майстрів

гармонійно поєдналися з оригінальними, витворивши єдину мистецьку реальність – і за рівнем естетичним, і за рівнем духовним.

Збірка «Зоряні сади» має складну структуру і характеризується оригінальною поетикою, особливою стилістичною і емоційною вишуканістю. Борис Тен використовує один з найпопулярніших ліричних жанрів, але не тільки як учень класиків, а й як новатор. Тверда строфічна форма, якою є сонет, не дає широких можливостей для експериментів саме з формою, але автор і тут вдається до певного новаторства, використовуючи незвичну ритмомелодику, як у сонеті «Гостре каміння і шлак...», або своєрідний жанровий різновид – демісонет.

Звісно, жанр сонету і його тверда форма має багато варіантів, прив'язаних до певної епохи чи навіть автора. Канонічним, взірцевим, сонетом вважають італійський, бо сам жанр зародився в Італії й авторство перших сонетів приписують поету сицилійської школи Джакомо да Лентіні, а назву жанру придумав інший видатний італійський поет Гвідо Кавальканті [3, с. 5]. Однак існує версія, що він походить з провансальської поезії, а далі відбулася міграція і становлення жанру в середньовічній поезії, до чого долучилися видатні митці Відродження. Ще одним варіантом цього жанру є французький сонет. Започатковано його французьким поетом П'єром Ронсаром, під безпосереднім впливом творчості Петрарки, сонетним циклом «Кохання до Касандри» (1552-1553) [3, с. 14]. Уже цей автор експериментує з формою сонета, так і народжується новий варіант сонетної форми – «французька модель abba abba ccd eed відрізняється від італійської структурою терцетів: вони пишуться на три рими, дві з яких суміжні (в італійському сонеті перехресне римування)» [3, с. 15]. У катренах також започатковується кільцеве римування на зміну перехресному в італійському варіанті канонічної сонетної форми.

Саме такий тип сонета (французький) використовує Борис Тен, що засвідчує аналіз більшості поезій збірки «Зоряні сади». Катрени його сонетів мають кільцеве римування, а в терцетах три рими, дві з яких паралельні (суміжні), причому варіюються схеми саме в терцетах. Порівняємо два сонети. Перший «Коли старих твердинь похмурі брами...»

Але й химерний старовинний дах,
І плід незнаний в молодих садах
В зростанні духу то лиш різні дати.

Тож не вгашай його, адже свята
Перед тобою світиться мета
Шляхи до щастя дітям прокладати [6, с. 12].
Схема терцетів ccd eed.

Другий сонет «Не лиш тоді життя принадне і щасливе...»
Від юних паростей твердіший дуб старий,
Міцніше і вино старе від молодого,
І меч пощерблений — дорожчий від нового.

Тим-то й квітуєм ми роїнням юних мрій,
Щоб серцем визріти і людям передати

Життя цілого плід достиглий і багатий [6, с. 3].

Схема римування cdd see. Як бачимо, є певний відхід від канонічної схеми щодо розташування рим, але принцип суміжності двох рим у терцетах зберігається.

Як зазначено вище, класичний сонет має також певні правила щодо розвитку основної думки, яка вкладається у схему «теза-антитеза-синтез-розв'язка». Борис Тен намагається дотриматись цього важливого принципу сонетного жанру, хоч йому це не завжди вдається. Зауважимо, що це найчастіше залежить від самого змісту твору: сонети медитативного й інтимного звучання містять у собі рух думки від строфи до строфи, як, скажімо, у сонеті «Не лиш тоді життя принадне і щасливе...». Але ті поезії, у яких автор змушений був віддати належне офіціозу в ті страшні часи тотального контролю за творчістю не несуть у собі жанротворчий плин головної думки. Маємо просто бравурну розгорнуту констатацію певної ідеї у річищі офіційної пропаганди, як наприклад, у вірші «Моя вітчизно, мій коханий краю!..», де прославляється СРСР «Від гір Карпатських по Зелений Клин, Від Біломор'я до плідних цілин» [6, с. 13]. Ясно, що у такому сонеті не могло бути антитези до звеличення Радянського Союзу. Можна це вважати новаторським підходом до жанру сонету чи все ж вимушеною поступкою підконтрольного митця вимогам часу сказати важко, але відхід від традиційної драматизації сонетного змісту спостерігаємо.

Розглянувши жанр сонету у творчості Бориса Тена на матеріалі збірки «Зоряні сади», можемо зробити висновки про органічне поєднання в його творчій майстерні традиційного й цілком новаторського підходу до однієї з найпопулярніших форм світової поезії. Сонети Бориса Тена, написані у формі французького варіанту цього стародавнього жанру, наснажені тонким чуттям прекрасного, втіленого у вишуканому ліричному жанрі. Водночас поет перебуває під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, які спричиняють подекуди відхід від класичної сонетної форми. Продовживши традиції українського сонету, що набув новітніх рис у творчості І. Франка як один із жанрів громадянської лірики, Борис Тен зумів зберегти риси традиційної сонетної форми, зокрема в дотриманні розвитку думки у змісті поезії, але наповнив форму оригінальним змістом з експериментами у площині версифікації.

Оригінальна творчість Бориса Тена досі перебуває в тіні його перекладацької слави, що видається доволі несправедливим по відношенню до великого поетичного таланту, якому ми багато в чому завдячуємо прекрасними українськими варіантами класичних творів. Ця іпостась видатного культурного діяча ХХ століття Миколи Хомичевського потребує подальшого ретельного вивчення й популяризації.

Література

1. Савчин Т. Історичний дискурс українського сонетного жанру / Т. Савчин // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: : Історія, міжнародні відносини. – 2016. – Вип. 17. – С. 281-289.
2. Бойкарова Л. Поетичний світ Бориса Тена у збірці «Зоряні сади» / Л. Бойкарова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки. – № 1 (19), квітень 2017 – С. 46-51.

3. Братко В. О., Паламар С. П. Сонет в історії української та світової літератури. 10-11 класи: посібник / Братко В.О., Паламар С.П. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 128 с.
4. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. Т. 2 / Авт.- уклад. Ю. І. Ковалів, В. І. Теремко. – К.: ВЦ Академія, 2007. – 624 с.
5. Франко І. Вибрані Твори у 3-х томах / І. Франко. – К.: Дніпро, 1973. – Т. 1. – 760 с.
6. Тен Борис. Зоряні сади : сонети / Борис Тен. – К. : Радянський письменник, 1970. – 103 с.

References (Translated & Transliterated)

1. Savchyn T. Istorychnyy dyskurs ukrayins'koho sonetnoho zhanru / T. Savchyn // Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'.. Seriya: : Istoriya, mizhnarodni vidnosyny. – 2016. – Vyp. 17. – S. 281-289.
2. Boykarova L. Poetychnyy svit Borysa Tena u zbirtsi «Zoryani sady» / L. Boykarova // Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Filolohichni nauky. – № 1 (19), kviten' 2017 – S. 46-51.
3. Bratko V. O., Palamar S. P. Sonet v istoriyi ukrayins'koyi ta svitovoyi literatury. 10-11 klasy: posibnyk / Bratko V.O., Palamar S.P. – K.: Pedahohichna dumka, 2012. – 128 s.
4. Literaturoznachcha entsyklopediya: U 2-kh t. T. 2 / Avt.- uklad. YU. I. Kovaliv, V. I. Teremko. – K.: VTS Akademiya, 2007. – 624 s.
5. Franko I. Vybrani Tvory u 3-kh tomakh / I. Franko. – K.: Dnipro, 1973. – T. 1. – 760 s.
6. Ten Borys. Zoryani sady : sonety / Borys Ten. – K. : Radyans'kyy pys'mennyk, 1970. – 103 s.

Franchuk Maryna

The genre of the sonnet in the works of Boris Ten

The article explores the peculiarities of the use of the sonnet genre in Boris Ten's body of creative work, focusing on the collection of poems «Зоряні сади» (Star Gardens). The content, structure, motives and peculiarities of the poetics of the works in the collection are considered, using the methods of textual and stylistic analysis. The article explores how Ten transformed the classical sonnet genre while preserving the important canons of this rigid stanza are studied. It has been found that the poet has modified the sonnet, filling it with new content and occasionally experimenting by employing the demi-sonnet form, as well as using unconventional rhythmomelodics.

Key words: sonnet, sonnet, french sonnet, five-step iambic, two-step dactyl, genre modification